

ШУБУУНАЙ ЗАДА

Намар. Буурал сагаан буряад үбгэд, хүгшэдэй хэлсэдэг ёһоор наа, тахяа нарын дүүрэжэ, нохой нарын ерэжэ байха үе саг. Мүнөөнэйхээр энэмнай сентябрь нарын һүүлшын үдэрнүүд болоно хаш. Үглөөгүүр үдэшэндөө газарай нюрган дээхэнүүр хүйтэн дулаан хоёрой тэмсэлэй шангадахань олошоржо, хада хабшалангаар, намаг нугаар сиидэм сэнхэгэр мананай «сэнгэхэ» сагын ерэшэнхэй. Эндэ-тэндэ гол горхониие дахажа ажалша хүнэй шүрбэһэтэ гараар бодхоогдожо хоройлогдоһон хүринүүд, нарын сагуудта энээгүүр шууягай намдажа тон шэмээгүй байдалай тогтошоходо, ута удаан нойртоо диилдэжэ захалбад ха. Шугы шарлашанхай, модод һөөгүүд набша намаагаа хуминхай. Одоо гээшэ тэрэ дуута-суута алтан намар гээшын аглаг найхан дэлхэй дээрээ айлшалжа буушанхай. Бурядай бэлигтэ хүбүүд Дондог Улзытуев, Даша Дамбаевай, мүн ород арадай алдарта поэдүүд Александр Пушкинай, Сергей Есенинэй аймшагтай гоёор магтажа дуулаһан хаһа!

Гэбэшье... һанана гүт, Э. Рязановай табиһан «Служебный роман» гэжэ кинодо энэл хүнэй үгэ дээрэ композитор А. Петровай «У природы нет плохой погоды» гэжэ зохёһон дууе ямар зохидхоноор Алиса Фрейндлих дуулаа һэм? Зүб даа. Бурханай үршөөлөөр бүтээгдэһэн бардам ехэ Байгаалида муу найн үдэрнүүд, саг, жэлнүүд гэжэ байдаггүй. Алишье сагын онсо өөр өөрын табисуураар хуу найханууд, буурал сагаан эхэдээ – Байгаалидаа – булта хэрэгтэйхэнүүд.

... Алтан намар. Август нарын һүүл багаархи, сентябриин эхээрхи унжагай ута һонигүй бороогой һүүлээр, нээрээшье, манай буряад тала дайдаар жэгтэй зохид, аалин

намдуу, дулаан үдэрнүүд тогтошдог. Минии ханахада, иимэ байдал октябриин 15–20 хүрэтэр, зарим үедөө үшөөшье халта сааша хүрэтэр ошодог ха. Үни холо сагнаа нааша гансал адууһа мал, хонин ажалые эрхигжэ ажамидаржа ябадаг буряад-монгол арад зондо мүнөө иихэдээд – о-о, гайтайхан хатуу саг – хагсуу хүйтэн үбэл, хэрзэгы хатуу халхита хабар урдань үзэгдэхэнь гэжэ мэдэжэ байһандаа, нээрээшье ацата Ехэ Байгаали хүн зоноо хайрлахадаа, багашье болзор соо, шумуул шохойнуудаар дүүежэ үнгэрһэн аяама халуун зунай һүүлээрхи энэ һэрюун үдэрнүүдтэ адууһа малынь тарга абажа тэнжэг гэжэ зорюута иимэ байдал энээхэн газар дайдаар тогтоожорхидог ха гү гэжэ ханахаар. Хонин саг. Хүнэй нюдэндэ харагдажа үзөөгүй ямар ааб даа нэгэ гайхамшагта уран зурааша добо дээрэхэнэ һужархёод оршон тойронхи тала, гол горхоёо, холо хүрэтэр нэмжыһэн хада уулаяа үдэр бүхэндэ холонгын долоон үнгын будагаар гоёожо шэрдэжэ байдаг ха гү гэжэ ханахаар.

Гэбэшье... Байгаалида муу саг, үдэрнүүд байдаггүй гэлсээ һэмди. Дээрэ дурсааша сентябрь-октябриин энэ хаһа соонь гурба-дүрбэн үдэрэй туршада гайтайхан хүйтэн, саһа бордоһоор бургаһан, үбэлэйхиһөө дутуугүй үдэрнүүд тохёолдодог. Энэнь жэл бүхэндэ заатагүй болодог, энэл сагта, сентябрь һарын эгээ һүүлшын үдэрнүүдтэ. Байгаалиин эзэн амитад зондоо «А-һаа, энэ дайдаар иимэ хүйтэн хагсуу үдэрнүүд тогтохо юм, мэдэжэ һэргэлэн байгты!» — гэжэ эртээнһээ дахинаа ойлгуулжа захи́на хаш. Жэлэй бүхы дүрбэн сагта, үдэр һүнигүй тооной хони малаа адуулжа хада хээрээр үнгэргэжэ ябаһан манай угсаатан зон байгаалиингаа бүхы зан, заршамуудые тон һайн, нягтаар мэдэхэ хадаа, энэ болзорые «Шубуунай зада» гэдэг юм.

Минии үхибүүн арбаад һаһандаа ябахадамни, намарай нэгэ үглөөгүүр эжымнай газаһаа орожо ерэхэдээ «Шубуунай зада» эхилхэнь хаш, огторгой тэнгэримнай олиггүй муухай боложо байна» гээ юм һэн. «Юун гээшэб?» гэжэ минии һурахада «Энэ сагта аргагүй хүйтэн тохёолдодог

юм. Хойто холын Хамар-Дабанай нюсэгэн сарьдагаар байрын саһан орохо. Аянай һүүлшын томо шубуудууд дулаан орон руугаа ниидэжэ ошохо. Ехэ шубуудай урда үдэрнүүдтэ тишээ зорихоо һанахадань, дальбараануудын дахалсаад ошожо үгэдэггүй юм гэлсэгшэ. Арай гэжэ хушууржа, сугларжа аян замдаа гарахадань, нэгэ хэды болоод лэ, энэ жэлэй дальбараануудын ондоо тээхи танигдаагүй газар уһан, ута замһаа айхадаа гү, али түрэнһэн, тэнжэнһэн газар дайдатаая хахасахаа һанахагүйдөө гү, эрьелдээд лэ һөөргөө бусаһадаг юм ха. Харин энээхэн тогтоод байһан хагсуу хүйтэн үдэрнүүдтэ дальбараануудай эхэ эсэгэнэр тэдэнээ саһа бордохон соо төөрүйжэ, айлгажа абаад ябаһадаг заншалтай юм ха. Дальбараануудын хэды хашхаралдажа, шуулдаашье һаа, ехэшүүлэйнгээ хойноһоо ниидэхэл ёһотой болодог...». Би эжынгээ иигэжэ хэлэһые һайн хадуужа абаһан байгаа хаб, тэрээнһээ хойшо «Шубуунай задые» оройдоошье алдадаггүйб. һүүлшын аяар гушаад жэлэй туршада хүдөөдэ бэшэ, городто, гэр байшангуудай хоорондо байжашье байгаа хадаа, юундэб даа, энээхэн сагыё хүлээжэ, тэрэ үни холын үхибүүн һаһандаа нютаг нугынгаа һайхан томо шубуудые холо урда зүг руу огторгойн гүн соо үгы болоторын гунигтайгаар үдэшэдэг байһанаа һанажа, хотын үндэр-үндэр байшангуудай оройгоор ганганалдаһан, зэлэ татаһан тохорюунууд, галуунууд харагдашахагүй юм аа гү гэжэ шэлэ хүзүүгэйнгээ хүшэшэтэр харасагаадагби. Теэд, гунигтайшье һаа, иимэ һайхан үзэгдэл городто юу үзэгдэхэб даа... Энээниё харахаяа һанаа һаа, хүдөө нютаг гараха хэрэгтэй, теэд хүдөөдэшье мүнөө сагта аянай шубуудай ниидэлгэ хэр олон үзэгдэдэг юм? Хоморхон лэ болошоо хаш. Энэ хабартаа Сэлэнгэ мүрэниё зубшан, Байгал далай тээшэ ганганалдан ниидэжэ ябаһан хүрэг зэрлиг галуунуудые харажархихадаа, яатарааш баярлаа һэнбиб. Манай энээгүүр мүнөө тохорюунуудые олоор хаража болохо, харин эндэ халта тогтожо амараад, холо хойто зүг барин ниидэжэ ошодог галуунууд хүнэй нүдэндэ тон хомор

харагдадаг болонхой. Минии бодожо, тоомложо үзэхэдэмни, галуунуудай ниидэжэ ябахые сохом гушаад жэл хараагүй байнаб! Урдань галуунууд гээшэ манай энээгүүр тоолошогүй олон байһан. Новоселенгинскэдэ ссылхэдэ байһан декабрист Н. Бестужевай бэшэһэнэй ёһоор хаа, оройдохоноо 170 жэлэй саада тээ Галуута нуур галуунуудаар дүүежэ, үдэ далинь нуурай эрьеэр саһандал харагдажа, эндэхи ород, буряад зонууд тэдэниень тулам, мэшээгээр суглуулжа подушха, хүнжэл оёжо, Хяагта, Эрхүү хотонуудта абаашажа наймаалжа, мүнгэн олзобори хэдэг байһан байна. Мүнөө Галуута нуур дээрэ нэгэшье галуугай һуужа, амаржа байхые үзэхгүй хабди. Хаа-яаханшье хаа харагдадаг, үзэгдэдэг байһан бүри гое найхан хун шубуудые хэн мүнөө хаража үзөөб? Эдэ шубуудые хаража үзэһэн хүниие, одоо гээшэ эгээ ехэ буян үйлэдэһэн хүндэл Бурхан багша өөрөө энээхэнээр нюдыень хужарлуулжа, сэдхэлыень сэлмээжэ бэлэг болгон бариһандал үзэгдэхэ байха ха.

Хэдэн жэлэй саада тээ «Дүхэригтэ» «Тохорюунууд бусаба гү?» гэһэн үгүүлэл толилуулаа хэм. Тэрээниием Ивалга нютаг тоонтотой, мэдээжэ арадай дуушан, Буряадай ба Российн соёлой габьяата хүдэлмэришэн Д-Д. Б. Базаров һонирхожо уншаһан байжа, хоюулан Улаан-Үдын үйлсэдэ уулзашахадаа, яһала удаан хөөрэлдөө үүсхээ хэмди. Тохорюуд тухай эхилһэн хөөрэлдөөмнай «Шубуудай зада» хүрэтэр ерэшөө хэн. Намһаа нилээд ахамар хадаа Даша-Доржо Бальжинимаевич бага наһандаа үзэһэн, хараһан нэгэ һонин юумэн тухай хөөрэжэ байгаа хэн. «... Манайхин тиихэдэ үмсөөрөө амьяран байдаг байгаабди. Зуһаландаа, намаржаандаа байхадаа тоолошогүй олон тохорюунуудтай газарта байдаг хэмди. «Шубуудай зада» гээшые оло дахин хараһан, үзэһэнби. Эдэ шубуудай энэ сагта дальбараануудаа абаад дулаан орон руу ниидэжэ ядажа байхыень харахадаа, эжымнай газар гараад, найхан сайгаараа гү, али һүүөөр дээжэ үргэжэ, «Зэ-лэ-тээ!» гэжэ хойноһоонь хуугайлдаг хэн. Бидэ багашуул эжыгээ дуряажа

«Зэ-лэ-тэ-э!» гэжэ хашхаралдан, урдахи добо өөдө харайлдагши хэмди. Энээнэй хүүлээр, үнэхөөрөөшье, аянай шубууд хушуура хушуурһаар, зэлэ татан урагшаа ниидэжэ ошодог хэн...». Би ондоо тээ хүнүүдэй иигэжэ хөөрэлдэжэ байхые дуулаагүйб! Нээрээ, иимэ заршам буряад арадтамнай байһан гээшэ гү?! Үнэншэхөөр бэшэ, ямар гое, ямар найхан заршам гээшэб! Буряад араднай, элинсэг хулинсагнай эхэ газар дайдатаая, байгаалитаая тон нягта холбоотой байһан гээшые нь үшөө дахин гэршэлһэн заршам, жама ёһо!

Нээрээшье, Эхэ Ехэ Байгаалида муу, найн сагууд гэжэ оройдоошье байдаггүй! Баарһад, ехэ шубуудай дальбараануудаа тэнжээд, эндэһээ ябажа ядажа байхые нь харахадаа, Байгаалиин эзэн өөрөө эндэ хам оролсожо: «Таанад, энэ жэлэй шара уралтангууд, тоомоо таһаржа, эхэ эсэгынгээ үгэ дуулангүй байна гүт!? Зайлагты, тонилогтын эндэһээ, үгы һаатнай би таанадые хайрлахагүй байхаб, һаяын сагуудта хуу бараниетнай хосороожо һалгаахаб!...» — гэхэ мэтэшэлэн шангархадаг ха.

Намартаа, ниидэжэ ошохынгоо тээ урдахана, тохорюунууд нэгэ газарта тон олоороо суглардаг байна. Үни холоһоо нааша эдэ шубуудай дурлаһан, шэлэжэ абаһан иимэрхүү намаг, нуга газарнууд буряадаимнай газар дээрэ олон лэ байгаа бээ, харин минии тоонто Зэдэ нютагай тохорюунууд сентябрь һарын хахадһаа эхилжэ барандаа шахуу Доодо-Үшөөтэй тосхонһоо холо бээ, ехэ асфальт харгын урдахана суглардаг юумэд. Би өөрөө хаража үзөөгүйб, хүнэй хэлээшээр һаа, Доржо Банзаровай уг гарбалайнь буусын тишэ хаш. Машинаар хоёр тээшээ харайлгалдажа ябаһан зонууд харгыһаа тээ саанахана хара-боро зүһэтэй амитадые харажархихадаа, нэгэ ехэ хүрэг хонид байна гэжэ түрүүшээр эндүүрдэг ха. Харгыда ябаһан зоной тиигэжэ бодоо хадань, тэндэ нэгэ доро суглараад байһан тохорюунуудай тоо хэдэн зуугаад хүрэтэр ошоно гү? Олон даа. Олонхи зонуудынь машинаһаа буужа, энэ найхан үзэгдэлөөр һонирхон тэндээ зогсодог байнад.

Тохорюунууд юундэ иимэ олоороо суглардаг гээшэб? Ойлгосотой ха. Налгай нажарай сагта ами амяаран таража, дальбараануудаа тэнжэһэн шубуудуудта, дахинаа олоороо сугларжа, холын хизаар руу ниидэжэ ошохоо бэлдэлгэ хэхэдэнь, тэдээндэ энэнь тон хэрэгтэйл байгаа хаш. Ехэ шубууд сугларжа ехэ «суглаа-хуралаа» оло дахин үүсхэнэд ха. «Хэзээ эндэһээ ниидэжэ гарахаб, ямар зүг барин ниидэхэб, ямар шубуудынь түрүүлжэ ябахаб, ямархануудынь һүүл талаа барихаб» гэхэ мэтэ «асуудалнууд» шиидхэгдээл бэээ. Шанга, шанга тулалдаануудшье боложо, хүсэ шадалтай шубуудынь бүлэг бүгэгынгөө удамаршануудынь болоно. О-даа, аймшагтай харгы зам гаталагдаха, гайтайхан холо газар ниидэгдэжэ ошогдохо гэжэ шубуудшье һаа һайса ойлгонод. Шанга спортсменүүдтэл адли, үни удаан саг соо дальбараануудтайгаа ниидэлгын шанга һургуули хэнэд. Тиигээшье һаа һула, тулюурнуудынь харгы замдаа хосоржо һалаха, харин хүрэхэ газартаа хүрэхэ ерэхэн шубуудайнь далинуудай доро хүнэй гарай нюдаргын шэнээн томо шарха бии болоод байдаг бшуу!..

Аяар табин һаһа хүрэхэншье һаа, би нэгэтэшье тохорюунуудай иигэжэ иимэ олоороо нэгэ газарта сугларшоод, «наада, зугаа» үүсхэжэ байхыень хаража, дайралдажа үзөөгүй хүм. Хэзээб даа нэгэтэ, буряад газар дайдаарни таһаһа һарын дүүрэхэ, нохой һарын ерэхэ байха үе сагта, нютагайм һайхан шубууд, таанадтайгаа зэрэлгээтэһэн Зэдэ голойngoо зүүн бээдэ золгодожо, баясажа, уяржа, гуниглажа, аман соогоо аалихан «Зэ-лэ-тээ!» гэжэ хойноһоотной харан зогсохоб даа. Заатагүй зогсохоб!..

Тала дайдаарни ганганалдан,
Тохорюунууд ниидэнэ,
Тэниглэн зохид дуунһаань
Тэнгэри баясана.
Гринь-гринь, гринь-гринь –
Баяртай нютагни!
Гринь-гринь, гринь-гринь -
Уулзатараа нютагни!

Түрэхэн тоонто нютагаа
Бусахаа яараарайт,
Урихан хабарай ерэһые
Уянгатуулан дуулгаарайт:
Гринь-гринь, гринь-гринь –
Горхонууд харьялха!
Гринь-гринь, гринь-гринь –
Ургыханууд һалбарха!

Тохорюунууд,
Таанадаа харахадаа
Талархалаа мэдүүлнэм...